

GÜNAYDIN MUSTAFA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
mustafagunaydin2003@gmail.com

**AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKƏSİNDƏ
TƏFƏKKÜR, GÖRMƏ VƏ EŞİTMƏ PROSESİ İLƏ BAĞLI FEİLLƏRİN MƏNA
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Türkə deyiləndə Türkiyə Cümhuriyyətinin sərhədləri daxilində yaşayan insanların dili yada düşür. Halbuki, dünyada ana dili türkə olan və Türkiyə Cümhuriyyəti sərhədlərinin xaricində yaşayan milyonlarla türk soylu insan vardır. Bu gün iki yüz milyondan çox insan türkə danışır. Balkan yarımadasından Şərqi Türkistana qədər olan ərazidə və dünyanın digər yerlərində yaşayan türklər fərqli dövlətlərin daxilində fərqli ləhcələrlə danışsalar da, hamısının dili türkədir. Türk dili ilə bağlı edilən təsniflərin hamısında Türkiyə türkəsi, Azərbaycan türkəsi, Türkmən türkəsi və Qaqaz türkəsi Oğuz qrupunun türk ləhcələri kimi qəbul edilir. Bu türk ləhcələrinin bir-birinə yaxın xüsusiyyətlərinin olması ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də vardır.

Bu məqalədə Oğuz qrupunun türk ləhcələri kimi qəbul edilən Azərbaycan türkəsi və Türkiyə türkəsi lüğətlərində təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillərin məna xüsusiyyətləri tədqiq olunub. Bu qrupda yer alan ləhcələr səs və tarixi mənbələr baxımından bir-birinə yaxın görünsələr də, eyni səs və ya şəkil xüsusiyyətlərinə malik təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri verdikləri mənaya görə fərqli ola bilər. Bu da ləhcələrdən edilən tərcümələr vaxtı problemlər yarada bilər. Bu ləhcələrdəki təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillər müəyyənləşdirilərək tərcümə problemləri və mənasının digər dildə tapılması

Feilləri digər söz növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də feillərin çoxunun çox mənalı olmasıdır. Eyni səs strukturunda birdən çox məzmunun olması, dildə xüsusilə feillərin yaranma tarixinin çox qədim olduğunu göstərir. Çünki hər bir yeni məzmunun üzə çıxması üçün uzun illər lazımdır. Söz xəzinəsində feillərin semantik təsnifatı məsələsində Azərbaycan Türkcəsi üzərinə xeyli iş görülmüşdür. Z.Budaqova Azərbaycan Türkcəsinin qrammatikasını tədqiq etdiyi əsərində feilləri beş qrupa ayırır:

1. Hərəkət feilləri
2. İş feilləri
3. Nitq feilləri
4. Təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillər
5. Hal-vəziyyət feilləri

Azərbaycan Türkcəsində feillərin omonimliyi bəhs edən N.Məmmədov isə feilləri bu semantik qruplarda tədqiq edir:

1. Hərəkət feilləri
2. Nitq feilləri
3. Təfəkkür feilləri
4. Görmə feilləri
5. Eşitmə feilləri
6. Hal-vəziyyət feilləri

Bu məqalədə Oğuz qrupunun türk ləhcələri kimi qəbul edilən Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsi lüğətlərində təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillərin məna xüsusiyyətləri tədqiq olunub. Bu qrupda yer alan ləhcələr səs və tarixi mənbələr baxımından bir-birinə yaxın görünsələr də, eyni səs və ya şəkil xüsusiyyətlərinə malik təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri verdikləri mənaya görə fərqli ola bilər. Bu da ləhcələrdən edilən tərcümələr vaxtı problemlər yarada bilər. Bu ləhcələrdəki təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillər müəyyənləşdirilərək tərcümə problemləri və mənasının digər dildə tapılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bu məqsədlə, Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsi lüğətləri müqayisə olunaraq təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillər müəyyənləşdirilmiş, daşdıqları mənalara baxıldıqdan sonra, bu feillər mənalarına görə qruplara bölünmüş və bu qruplara daxil edilən feillərin məna xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu elmi işdə təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillərin eyni mənalılığı, çox mənalılığı və əks mənalılığının meydana gəlmə səbəbləri analiz edilmiş və məna dəyişməsi, məna genişlənməsi, başqa mənalara keçid məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillər:

Azərbaycan türkcəsi	Türkiyə türkcəsi
düşünmək	düşünmek
sanmaq	sanmak
inanmaq	inanmak
uymaq	uymak
baxmaq	bakmak
görmək	görmek
süzmək	süzmek
dinləmək	dinlemek
eşitmək	işitmek

İnsanın düşünmə, şərh etmə və nəticə çıxarma bacarığını ortaya qoyduğu feillər təfəkkür feilləridir.

düşünmək-düşünmek: Hər iki ləhcədə düşünmək şəklindəki işin əsas mənası bir nəticəyə gəlmək məqsədilə məlumatları araşdırmaq, ağılından keçirmək, zehni axtarış tapmaqdır.

Hər iki ləhcədə düşünmək (Azərbaycan türkcəsi)

Kız odadan çıkıp gitse rahat rahat düşüncecek, bir karar verecekti. (Türkiye türkcəsi)

Feil başqa mənələrdə də istifadə edilir.

Başla düşünmək, anlamaq, dərk etmək.

İnsan düşünür ki, Yarın mənim diqqətimə qorxudur. (Azərbaycan türkcəsi)

Ali Bey, düşünür ki, bu zor zamanda herkes onun elinden tutacaktı. (Türkiye türkcəsi)

Narahat olmaq, əndişə etmək, fikir çəkmək.

Xəstə çox düşünür. (Azərbaycan türkcəsi)

Kanser oldu onun bir an olsun aklından çıkarmıyor, hep bunu düşünüyordu. (Türkiye türkcəsi)

sanmaq-sanmak: Hər iki ləhcədə bir şeyin olma və ya olmama ehtimalını qəbul etməklə bərabər, o daha çox inanmaq, zənn etmək mənasında istifadə edilir.

Ömrün nəsinə sevini kimi, zəhmətini də toy bayram sanmalısın. (Azərbaycan türkcəsi)

Bu hareketimi tamamiyle histen gelen bir şey sandı. (Türkiye türkcəsi)

inanmaq-inanmak: Həm Türkiyə Türkcəsində, həm də Azərbaycan Türkcəsində bir şeyi doğru olaraq mənimsəmək, güvənmək mənasındadır.

Adam hər deyilənin inanmaz. (Azərbaycan türkcəsi)

Bizim airlerimiz sanatın sanat için oldu na inanırlar. (Türkiye türkcəsi)

Feil başqa mənələrdə də istifadə edilir.

Etibar etmək, bel bağlamaq.

Ona çox da inanmaq olmaz. (Azərbaycan türkcəsi)

Ersin'e bu kadar inanırsan, sonunda olacağı budur. (Türkiye türkcəsi)

Dini olaraq etiqad etmək, iman getirmək.

Dinimə bütün qəlbimlə inanıram. (Azərbaycan türkcəsi)

Allahu Teala'ya tüm kalbimle inanıyor ve O'na tapıyorum. (Türkiye türkcəsi)

uymaq-uymak: Hər iki ləhcədə əməl etmək şəklindəki feilin əsas mənası bir-birindən fərqlidir. Azərbaycan türkcəsində feil qarılmaq mənasında istifadə edilir.

Qərinelərlə məst olub cəhalətə uyduq. (Azərbaycan türkcəsi)

Türkiyə Türkcəsində işin əsas mənası ölçü, rəng, forma, xüsusiyyət baxımından birini tutmaqdır.

Kravat ceketine iyi uyum . (Türkiye türkcəsi)

dinləmək-dinlemek: Hər iki ləhcədə əsas mənası eşitmək üçün qulaq verməkdir.

Nə gözəldir dinləməklə suların nəməsini. (Azərbaycan türkcəsi)

Babası onunlu dikkatle dinliyordu. (Türkiye türkcəsi)

Feilin hər iki ləhcədə birinin sözünü, öyüdünü qəbul edib layiqincə davranmaq kimi yan mənası vardır.

Nahaq yerləməni dinləmədin. (Azərbaycan türkcəsi)

Beni dinlersen bu işi ten vazgeç. (Türkiye türkcəsi)

eşitmək-işitmek: Feil hər iki ləhcədə hər hansı bir səsi qulaqla hiss etmək, duymaq mənasındadır.

Birdən birə at kişənəməsi eşitdim. (Azərbaycan türkcəsi)

Kızların çalıntı kozaaneyi geçer geçmez bir patırtı ittim. (Türkiye türkcəsi)

Türkiyə Türkçəsində feilin ona töhmət, söz, söyüş deyilmək mənası vardır.

Çocuk annesinden azar i itti. (Türkiye türkc si)

Azərbaycan türkçəsində feilin birinin sözünü dinləmək, əməl etmək mənası vardır.

Qızım s n deyir m, g linim s n e it. (Az rbaycan türkc si)

Azərbaycan türkçəsində feilin məlumat almaq, öyrənmək mənası da vardır.

Ax am bacımdan e itdim ki X dic qorxdı undan x st l nmi dir. (Az rbaycan türkc si)

görmək-görmək: Feil hər iki ləhcədə gözləri ilə qavramaq, öz gözü ilə görmək mənasındadır.

Hadis ni öz gözümü gördüm. (Az rbaycan türkc si)

Bütün olanları görüyor, dikkatlice izliyordu. (Türkiye türkc si)

Feil başqa mənalarda da istifadə edilir.

Təsadüf etmək, rastlaşmaq:

Ne vaxtdır, onu görmür m. (Az rbaycan türkc si)

Uzun zamandır, onu bir kere olsun göremedim. (Türkiye türkc si)

Ba a dü m k, anlamaq, duymaq, hiss etmək:

Q ssab Hafiz gördü ki, bu mü t ri lap göyd ndü m di. (Az rbaycan türkc si)

Türk iradesinin ne demek oldu unu sen de göreceksin. (Türkiye türkc si)

Görməyə nail olmaq, qismət olmaq, nəsim olmaq.

Babam iki müharib ni d görmü dü. (Az rbaycan türkc si)

Dedem üç yönetim eklini de görmü tü. (Türkiye türkc si)

baxmaq-bakmaq: Feil bir şeyi görmək üçün gözlərini ona dikmək, nəzərini bir şəyə dikmək, nəzər yetirmək mənasındadır.

Sultan bu sözlərdən sonra Bahadıra baxıb, onun bu barədə sözünü kəsdi. (Az rbaycan türkc si)

Baktım, ama onu göremedim. (Türkiye türkc si)

Feil başqa mənalarda da istifadə edilir.

Tamaşa etmək, gözdən keçirmək, müşahidə etmək, seyr etmək.

Bu m nz r y baxdıqca insanın könlü açılır. (Az rbaycan türkc si)

Denizden sahile do ru baktıkça kendimi çok ferahlamı hissediyorum. (Türkiye türkc si)

Birindən nümunə götürmək, ibrət götürmək, özünü ona oxşatmaq, fikir vermək.

Yolda larına bax, özünü düz lt. (Az rbaycan türkc si)

Ahmet Bey'in o lu Hasan'a bakın, ne kadar güzel bir çocuk! (Türkiye türkc si)

Mütaliə etmək, öteri oxuyaraq, ya göz gəzdirərək tanış olmaq, gözdən keçirmək.

Mü llim agirdl rin d ft rl rin baxıb. (Az rbaycan türkc si)

Elyazmalara hayretle bakıp kendi kendine bu zamana kadar bozulmadan günümüze nasıl ula tıklarını soruyordu. (Türkiye türkc si)

Göz gezdirmək. axtarmaq, araşdırmaq.

Yax ı bax taparsan. (Az rbaycan türkc si)

Her yere baktım, ama bir türlü bulamadım. (Türkiye türkc si)

Yoxlamaq, müayinə etmək.

X st nin n bzin baxıb. (Az rbaycan türkc si)

Arabanın hararetine bakmaq için arabayı kenara çekti. (Türkiye türkc si)

Fikir vermək, əhəmiyyət vermək, diqqət yetirmək, nəzərə almaq, qulaq asmaq, hesablaşmaq.

Deyil nl rin heç birin baxmadı. (Az rbaycan türkc si)

Ona söylenenlere baksaydı, bu kötü sonla kar ıla mazdı. (Türkiye türkc si)

Müzakirə etmək, gözdən keçirmək.

clasda hansı m s l l r baxacaqlar? (Az rbaycan türkc si)

Bugünkü toplantıda hangi konulara bakılacak? (Türkiye türkcəsi)
Qulluq etmək, xidmət etmək, qayğısına qalmaq, temin etmək, idarə etmək, başçılıq etmək, müdirlik etmək.

Bu i l r kim baxır? (Azərbaycan türkcəsi)

Her anne ve baba çocuklarına bakmakla yükümlüdür. (Türkiye türkcəsi)

Nəticə: Beləliklə, Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsi sözlərinin bir-biri ilə mənə baxımından eyniləşən təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri olduğu kimi, qismən və ya tamamilə fərqli mənalar daşıyan təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feillərinin olduğu da müəyyən edilmişdir.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat:

1. ABİD S. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin Anlam Açısından Çeşitlenmesi, Ankara, 2006.
2. AXUNDOV A. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Şərqi-Qərbi, Bakı, 2006.
3. AKDOĞAN Y. Büyük Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük, Beşir, İstanbul, 1999.
4. ALTAYLI S. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994.
5. BAĞIROV G.K. Azərbaycan Dilində Feillərin Leksik Semantik İnkişafı, Maarif, Bakı, 1971.
6. CƏFƏROV C.E. Müasir Azərbaycan Dili, Maarif, Bakı, 1982.
7. CƏFƏROV Q. Azərbaycan Dilində Feillərin Leksik Semantik Sistemi, Elm, Bakı, 1984.
8. CƏFƏROV S. Müasir Azərbaycan Dili (Leksika), I.Hissə, Maarif, Bakı, 1970.
9. ERCİLƏSUN A.B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.
10. ERCİLƏSUN A.B. Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ, Ankara 2012.
11. ERGİN M. Türk Dil Bilgisi, Bayrak, İstanbul, 1998.
12. ƏHMƏDOV B. Azərbaycan Dilində Leksika Məsələləri, Maarif, Bakı, 1990.
13. HƏSƏNOV H. Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası, Maarif, Bakı, 1988.
14. QULİYEV H.G. Müxtəlif Sistemli Dillərdə Feilin Semantik Təsnifatı, Bakı, 2001.
15. KOÇ N. Yeni Dilbilgisi, İnkilap, İstanbul, 1990.
16. KOMİSYON. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
17. RƏHİMOV M. Azərbaycan Dilində Feil Şəkillərinin Formalaşma Tarixi, Elm, Bakı, 1969.
18. SƏMƏDOVA E. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Yazı Dilindeki Basit Fiillerin Anlam Özellikleri, Konya, 2004.
19. YAYLAGÜL Ö. Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Hareket Fiillerindeki Yalancı Eşdeğerlikler, Samsun, 2007.

G.Mustafa

**The meaning characteristics of thinking, hearing and seeing verbs in azerbaijani turkish
and turkey turkish
Summary**

While talking about Turkish, everybody think about a language, which was spoken by the people, who live in the Republic of Turkey. However, there are millions of people, who live in outside of the Republic of Turkey, and their mother tongue is Turkish. Today over two hundred million people speak in Turkish. People, who live in from the Balkans to the Eastern Turkistan, live in different countries, and speak in different accents, but their language is Turkish. In all classification of Turkish language, Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish, Turkmen Turkish and Gagauz Turkish language are included into the Oghuz Group Turkic Languages. These Turkish accents have some similarities, but differences at the same time.

In this article the meanings of thinking, hearing and seeing verbs, which is included into the Oghuz group languages-Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish, were analyzed. The accents in this group can looked similar each other as their sounds, and hystorical sources, but the thinking, hearing and seeing verbs can have different meanings. This issue can couse a problem during translation. In this article thinking, hearing and seeing verbs were determined in these languages, and showed their meanings. In this purpose, action verbs in Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish were determined, they were divided groups by meanings. In the article the same meanings, different meanings and meaning changings, transferring into the other meanings of thinking, hearing and seeing verbs were analyzed.

As a result, in Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish, there are can be thinking, hearing and seeing verbs, which have same meanings, but there also are some thinking, hearing and seeing verbs, which have absolutely different meanings.

Key words: Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish, Thinking, Hearing and Seeing Verbs, Polysemy, Semantic Change.

Г.Мустафа

**Особенности значений глаголов, связанных с мышлением, слухом и зрением
в азербайджано-тюркском и тюркско-турецком
Резюме**

Турецкий язык является родным языком, живущим в границах Турецкой Республики. Тем не менее, есть миллионы людей тюркского происхождения, живущих за пределами Турции. В настоящее время более двухсот миллионов человек говорят по-тюркски. Тюрки, живущие на протяжении Балканского полуострова и до до Восточного Туркестана и в других частей земного шара, говорят на разных диалектах, хотя их язык - тюркский. Классификация турецкого языка принята как тюрко-турецкая, азербайджано-тюркская, туркмено-тюркская и гагаузтюркская – языки огузской группы. Эти тюркские диалекты наряду со схожими особенностями, имеют и различительные особенности.

В данной статье были изучены семантические особенности глаголов, связанных с мышлением, слухом и зрением в тюркских диалектах огузской группы языков на материале азербайджано-тюркской и тюрко-турецкой словарей.

Хотя диалекты в этой группе по своим звуковым и историческим источникам представлены близко друг к другу, они отличаются от тех, которые связаны с особенностями глаголов, связанных с мышлением, слухом и зрением. Это может создать проблемы при переводе диалектов.

Была поставлена определить глаголы, связанные с мышлением, слухом и зрением в данных диалектах и найти их эквиваленты в других языках.

С этой целью, были определены и проведено сравнение глаголов, связанных с мышлением, слухом и зрением в азербайджано-тюркских и тюрко-турецких словарях, выявлены их значения, распределены по группам и проведен их сравнительный анализ.

В данной статье был произведен анализ причин возникновения многозначительности, идентичности и антинимичности значений глаголов, связанных с мышлением, слухом и зрением и обсуждены изменения значений, расширение значений и переход одного значения на другой.

Таким образом, было выявлено, что азербайджано-тюркский и тюрко-турецкий слова, связанные с мышлением, слухом и зрением имея идентичность, могут также различаться.

Ключевые слова: азербайджанский турецкий, тюркский турецкий, глаголы, связанные с мышлением, зрением и слухом, многофункциональность, изменения значения

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.